

УДК 37.016:821.161.2-14(045)

DOI: 10.31499/2706-6258.1(9).2023.279339

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЛІРИКИ НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРИ

Любов Пархета, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0002-7461-6575

E-mail: lubovparheta@gmail.com

У статті розкрито методичні підходи до вивчення лірики на уроках літератури, зокрема її роль у формуванні літературної компетентності в учнів закладів загальної середньої освіти. Зазначено, що лірика наймобільніша зі всіх родів літератури і має найбільші потенційні можливості у формуванні емоційної сфери учнів та великі виховні можливості. Проаналізовано різноманітні методичні алгоритми з вивчення ліричної поезії, зокрема, те, що за тематикою, провідними мотивами лірика поділяється на громадянську, або політичну, філософську, інтимну, або особисту, пейзажну. З'ясовано, що сприймання і розуміння учнями ліричних творів зумовлюється багатьма факторами: особливостями ліричної поезії; своєрідністю художньої манери поета; характером ідейного змісту творів; загальним розвитком дітей, їх життєвим досвідом.

Ключові слова: лірика; ліричні твори; урок літератури; ліричний герой; автор; ритм; зміст і форма вірша; виразне читання.

FEATURES OF STUDYING LYRICS IN LITERATURE LESSONS

Lubov Parkheta, PhD. in Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Ukrainian Literature, Ukrainian Studies and Teaching Methods Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-7461-6575

E-mail: lubovparheta@gmail.com

Methodical approaches to the study of lyrics in literature lessons are disclosed in the article, in particular, its role in the formation of literary competence in students of general secondary education institutions. It is noted that lyrics are the most mobile of all genres of literature and have the greatest potential in shaping the emotional sphere of students and great educational opportunities. Various methodical algorithms for the study of lyric poetry are analyzed, in particular, the fact that lyrics are divided into civil, or political, philosophical, intimate, or personal, landscape, according to the subject matter and leading motives.

According to the structure and method of organizing the material, lyrics are divided into reflexively expressive, narrative, and descriptive. In addition, there are also mixed structures of lyric works, that is, those that have features of all types. Students' perception and understanding of lyric works is determined by many factors: features of lyric poetry; the originality of the poet's artistic manner; the character of the ideological content of the works; general development of children, their life experience. The generic features of lyrical works determine the specificity of their study, which is associated with a number of related problems. One of them is the analysis of the image of the lyrical hero. The second

problem of studying poetry is its poetic form (the peculiarity of the poetic language, its feet and size, strophic structure, etc.). Reading a work in class is a very important stage of its analysis, and for some types of lyrics it is also the main one. Pupils receive the first emotional impressions, on which the perception of poetry in general depends to a large extent. An important problem in the study of lyrics is its poetic form (the peculiarity of the poetic language, its feet and size, strophic structure, etc.). Lyrical works are somewhat difficult to perceive not only by teenagers, but often by high school students as well, therefore it is very important to create conditions for students to experience as fully as possible the feelings expressed in the studied poetry, to be imbued with thoughts. For this purpose, various methodological techniques are used. Students' interest in lyrical works must be constantly developed.

Keywords: lyrics; lyrical works; literature lesson; lyrical hero; author; rhythm; content and form of the poem; expressive reading.

В умовах становлення нової системи освіти в Україні, орієнтованої на входження у світовий освітній простір, передбачаються нові підходи до організації освітнього процесу, відбувається зміна його парадигми. Традиційною метою вивчення шкільного курсу літератури визначалися такі пріоритети: здобуття знань, формування вмій та навичок, яких має набути випускник закладу загальної середньої освіти. Нині ці поняття замінюються такими, як компетентність, компетентнісний підхід до організації освітнього процесу взагалі та вивчення літератури зокрема. Компетентнісний підхід, на думку вітчизняних і зарубіжних науковців (В. Байденко, І. Данилова, Д. Іванова, К. Митрофанова, О. Савченко, О. Соколова), здатний об'єднати вимоги школи і життя, дасть змогу оцінити як неприйнятний, так і запитаний, а не абстрактний продукт. За визначенням О. Пометун, компетентність доцільно сприймати як об'єктивну категорію, яка фіксує суспільно визнаний комплекс певного рівня знань, умінь, навичок і відносин, завдяки яким педагог здатний здійснити складні, поліфункційні, поліпредметні, культуровиправдані види діяльності [1, с. 18]. Щодо літератури, то з-поміж усіх видів мистецтва і навчальних предметів вона відіграє особливо активну роль у формуванні загальних компетентностей та у формуванні морально-етичних, загальнолюдських, політичних та патріотичних поглядів людини.

До проблеми вивчення лірики та її виховного значення для підростаючого покоління зверталися у своїх науково-методичних дослідженнях вітчизняні вчені Л. Башманівська, Н. Волошина, Г. Клочек, О. Куцевол, А. Лісовський, Л. Мірошніченко, В. Неділько, Є. Пасічник, В. Пахаренко та ін. Зокрема, питання аналізу лірики висвітлювалося в працях Є. Волошук, Б. Бігун, І. Пилипейко О. Гаврилук та І. Маринчук займаються особливостями вивчення поезії В. Сосюри, світ поезії М. Вінграновського досліджував З. Жуковець. А. Ситченко та Є. Шаповалов звертався до проблеми шкільного аналізу ліричного твору, Г. Токмань вивчає цілісність сприйняття ліричного твору: текстуальний аналіз, методика вивчення віршування. Творча праця науковців та вчителів, які розвивають і збагачують теорію і практику методики вивчення та аналізу творів різних родів і жанрів, дають змогу систематизувати основні підходи та елементи аналізу лірики на сучасному уроці літератури.

Мета нашої роботи виявити методичні особливості вивчення лірики на уроках літератури та її освітньо-виховне значення для формування основних компетентностей, якими має оволодіти випускник закладу загальної середньої освіти.

Лірика наймобільніша зі всіх родів літератури і має найбільші потенційні можливості у формуванні емоційної сфери учнів та великі виховні можливості. Ліричні

твори – це безпосередній вияв в образі ліричного героя настроїв, думок і почуттів автора, породжених впливом об'єктивної дійсності, які передаються засобами своєрідно організованої ритмічної образно-емоційної мови. В ліриці тісно переплітаються почуттєве і раціональне, свідоме і підсвідоме, реальне й уявне, осмислене й інтуїтивне, соціальне й індивідуальне, особисте і загальне. В центрі уваги лірики не зображення певних об'єктів, подій, явищ природи, а, насамперед, змалювання людських почуттів, найпотаємніших думок, переживань, роздумів, які викликані суспільно-політичними подіями, картинами природи, особистісними моментами в житті людини, вираження ставлення до них.

На відміну від епічних творів, які накреслюють широку панораму життя, ліричні твори не мають широкого розгорнутого сюжету, думки поета виражаються лаконічно, сконцентровано. Такі твори допомагають проникнути у внутрішній світ людини, відкрити її гуманістичні устремління.

За тематикою, провідними мотивами лірика поділяється на *громадянську*, або *політичну*, *філософську*, *інтимну*, або *особисту*, *пейзажну*. Такий поділ дещо умовний. Інтимна чи, скажімо, пейзажна лірика може також мати політичний характер. Зміст, тематичне спрямування художнього твору певною мірою визначають особливості його вивчення. Але не менш важливою стороною ліричного твору, яку повинен враховувати вчитель, є його структура. За структурою і способом організації матеріалу лірику поділяють на рефлексійно-виражальну, розповідну, описову. Крім цього, є ще змішані структури ліричних творів, тобто такі, що мають ознаки всіх типів.

Рефлексійно-виражальна лірика – це сповідь поета перед читачем, своєрідні монологи, в яких він висловлює своє кредо і почуття, це певні звернення, послання, заклики.

У центрі уваги *розповідної ліриці* почуття й враження, що зумовлені якоюсь подією, епізодом чи спогадом з життя поета. Ліричні твори розповідного плану часто містять автобіографічні відомості. Проте не слід повністю ототожнювати ліричного героя з особою автора навіть тоді, коли він говорить від першої особи, як, скажімо, у творі Тараса Шевченка «Якби ви знали, паничі». Поет не пасивний регістратор своїх почуттів. Він виражає думки і прагнення народу. А тому його власні почуття набувають загальнолюдського змісту, стають типовими. Навіть інтимну лірику не можна зводити лише до суб'єктивних почуттів поета. У ній, як і в творах інших жанрів, знаходить свій вияв історичний, моральний, естетичний досвід народу.

Описова лірика – це малюнки природи, портрети людей. Через описи поет висловлює свої почуття і роздуми. Вивчаючи такі вірші, учні усвідомлюють, що є об'єктом зображення автора, як з'єднані між собою описові моменти в єдине ціле.

Сприймання і розуміння учнями ліричних творів зумовлюється багатьма факторами: особливостями ліричної поезії; своєрідністю художньої манери поета; характером ідейного змісту творів; загальним розвитком дітей, їх життєвим досвідом.

Глибина сприймання читачем ліричного твору залежить від широти, культури його почуттів, емоційної чуйності, здатності проникати у внутрішній світ людини, відгукуватися на її радощі й болі. А між тим ці важливі якості є не в усіх учнів, тому ліричні твори, не знайшовши опори в їх емоційному досвіді, можуть не викликати в них належного інтересу.

Родові ознаки ліричних творів зумовлюють специфіку їх вивчення, що пов'язано

з низкою супутніх проблем. Однією з них є аналіз образу ліричного героя. Труднощі в осмисленні поняття *ліричний герой* полягають у суперечностях між змістом і формою ліричного твору. По-перше, саме поняття *герой* передбачає наявність характеру, тим часом у ліриці йдеться не про характер, а про *переживання*, яке автор відсторонює від своєї особи, неначе дивлячись на себе збоку, так би мовити, стороннім оком. Таким чином, внутрішнє життя поета (зміст поезії) в процесі творчості ніби перетворюється для нього самого в предмет зовнішнього споглядання (стає формою поезії). Тому в ліричному творі важко відділити *героя* від *автора*: часто здається, що ми чуємо авторський голос. Насправді ж без ліричного героя не буває ліричного твору, бо без відсторонення почуттів автора художній твір не відбувся б. Там, де цього відчуження немає і автор постає перед читачем у своїй житейській достовірності, неминуче прориваються нотки документалізму. Наприклад, уся ліро-епічна поема Тараса Шевченка «Кавказ» сприймається крізь призму почуттів ліричного героя. І лише наприкінці, коли поет з боєм згадує загибель на Кавказі свого друга Якова де Бальмена, проривається його власний голос. Маючи героя за узагальнену особу, образ якої розкривається в поезії у зв'язку з картинами природи, життєвими ситуаціями та моральними проблемами, розрізняємо два поняття – *автора і ліричного героя*. Останній виступає носієм авторської ідеї, а перший – її проектантом.

Другою проблемою вивчення поезії є її віршована форма (своєрідність віршованої мови, її стопи і розмір, строфічна будова тощо).

Аналіз поезії має починатися з психологічної підготовки учнів до її сприйняття. Не варто розпочинати розмову про твір, якщо в класі несприятлива атмосфера: бажаних наслідків досягнуто не буде. І сам учитель має відповідно налаштуватись, завчасу продумати манеру читання, передачу голосом авторських оцінок, ніби закодованих у ритмо-інтонаційній і настроєвій структурі вірша. Щоб інтонаційно виділити емоційні реакції автора і ліричного героя, треба бездоганно володіти текстом. Це досягається вдумливою роботою над ним. Не досить знати поезію напам'ять. Треба її глибоко розуміти і відчувати, проїнятися її духом, настроєм, співпереживати з автором.

Читання твору в класі – дуже важливий етап його аналізу, а для деяких видів лірики, як, скажімо, інтимна, і основний. Учні одержують перші емоційні враження, від яких значною мірою залежить сприйняття поезії взагалі. Адже читання ніколи не буває безстороннім – у ньому обов'язково виявляються і розуміння твору, і ставлення до нього. Найефективніші читацькі прийоми не приховують байдужості. Дуже важливо, готуючись до читання, зрозуміти авторські інтонації, в яких закладені своєрідність і неповторність стилю митця. Саме тому завжди цікаво слухати авторське виконання поетичних творів, хоч воно, як правило, за рівнем читацької майстерності поступається перед акторським. Однак іноді акторська декламація губить авторські інтонації і не передає особливостей індивідуального стилю поета.

Аналіз змісту і форми вірша починається з характеристики ліричного героя. А оскільки його роль у поезії тісно поєднується з особою автора, який або з'являється, або переходить у підтекст, то, відповідно, і форма в ліриці буває внутрішня і зовнішня. З'єднує зовнішню і внутрішню форми, організовує і впорядковує емоційний рух – *ритм*, характерний для всього твору. Авторські ритм і інтонація стають конструктивними стержнями художньої форми. Ними й виражається індивідуальна неповторність авторської психології.

Важливою проблемою вивчення лірики є її віршована форма (своєрідність віршованої мови, її стопи і розмір, строфічна будова тощо).

Щоб ліричний твір був ефективно засвоєним, необхідно дотримуватись певних етапів роботи над ним:

- підготувати клас до слухання ліричного твору емоційно та інтелектуально;
- виразно прочитати вірш напам'ять або послухати читання актора чи учня-декламатора;
- поставити завдання прочитати твір «про себе»;
- запитати учнів про перше цілісне враження від твору;
- провести аналіз ліричного твору [2, с. 243].

На перших етапах вивчення літератури учні ще не можуть збагнути широти художніх узагальнень, які закладені у ліричній поезії. Спочатку розвивають у дітей здатність бачити у ліричному вірші те коло життєвих явищ, що стали об'єктом зображення, поступово підводячи їх до розуміння другого плану художнього зображення в якому й виражається ставлення поета до дійсності.

У старших класах необхідно так організувати роботу, щоб учні не лише відчували особливості поетового світосприймання в окремих творах, а й простежили, які головні мотиви, образи його лірики, у чому її своєрідність і як ця своєрідність проявляється у різні періоди його діяльності. Поет повинен постати як особистість з притаманним йому індивідуальним баченням світу.

Текстуальний шлях аналізу пропонує Г. Токмань, обравши для цього літературознавчий метод постструктуралізму, який відповідає екзистенційно-ідеологічній концепції вивчення літератури. Запропоновану модель аналізу можна інтерпретувати за схемою:

- послідовне прочитання вірша «від першого до останнього слова»;
- максимальне наближення до «психології творчості»;
- за певними словами в тексті кожен читач має розкрити для себе «душу поета»;
- цей «аналіз вільний» і передбачає для кожного своє бачення твору [3, с. 159].

Як варіантна така модель цілком виправдана в школі, проте її можна практикувати переважно в старших класах. Щоб учні могли її сприйняти, потрібно вже в середніх класах навчати їх наукових основ цієї роботи.

У старшій школі поряд з текстуальним вивченням окремих поезій практикується й оглядове вивчення лірики. Окремі вірші можуть бути проаналізовані детальніше, інші – стисло або про них учитель лише згадує. Від конкретних картин, намальованих поетом у творі, до розуміння пафосу його творчості – такий шлях вивчення лірики у старших класах.

Лаконізм художнього зображення, сконденсованість думки, почуттів, настроїв у ліричних творах вимагає достатнього розвитку асоціативного мислення й відтворюючої уяви. Читач, усвідомлюючи ліричний твір, повинен не тільки фіксувати поетичні образи й картини, які змальовані поетом, а й виходити за рамки цих образів і картин, психологічно вмотивовувати почуття і роздуми автора, вміти вловити прихований підтекст твору. Тільки за цієї умови можна виховати в учнів здатність проникнути в глибину поетичних ідей та образів, бачити своєрідність освоєння поетом дійсності.

Ліричні твори сприймаються дещо утруднено не тільки підлітками, а нерідко й

старшокласниками, тому дуже важливо створити умови, щоб учні якомога повніше пережили почуття, виражені у виучуваній поезії, пройнялися роздумами. З цією метою застосовуються різні методичні прийоми.

Один з ефективних прийомів – спостереження над текстом, що дає можливість з'ясувати, через які художні деталі й образи, створені за допомогою добору слів певного змістового відтінку та емоційної забарвленості, а також поетичних засобів виражає поет свої переживання, роздуми, дає оцінку зображеному.

Послідовне спостереження над текстом наочно покаже школярам, що всі компоненти ліричної поезії тісно пов'язані між собою, що вони постійно взаємопроникають, нерідко зливаються, тому іноді їх не можна відділити один від одного.

Думки й почуття в ліриці виражаються засобами образної мови, матеріалом для якої є мова природна. Сила художнього слова залежить від таланту митця, від його чуття і вміння поставити словесний матеріал в такі емоційно-психологічні зв'язки з іншими словами, щоб воно постало перед нами в усій можливій багатогранності, якої не мало в своєму побутовому значенні.

Мова ліричних творів більше, ніж прозових, сконденсована, а тому кожне слово, вислів несуть велике ідейно-тематичне навантаження. Це зобов'язує вчителя привчати учнів бути особливо уважним до мови поезії. Цьому сприятиме застосування такого прийому, як усне малювання, що вимагає особливої пильності до кожної художньої деталі, а також вміння домислювати деякі, необхідні для повноти відтворення образів. Працюючи над словом, учні мають усвідомити, що, попри всю багатозначність слова, в поетичному тексті його сила саме в монозначності, в незамінності в даному конкретному випадку.

Для виховання в учнів відчуття слова, розуміння ролі мови в розвитку людської культури можуть бути корисними вправи такого типу: замінити слова відповідними синонімами, зберігаючи при цьому ритміку вірша. Слово в ліричному творі тяжіє до багатозначності, що впливає з його строгої конкретності. Це сприяє конденсації думок і почуттів, але водночас і розширює їхню сферу за рахунок нових асоціацій, пробуджених образною структурою вірша. Тому глибокий аналіз образної системи твору є важливою умовою не лише розуміння учнями даної поезії, а й виховання в них серйозного ставлення до мистецтва слова.

Інтерес учнів до ліричних творів необхідно постійно розвивати. Якщо в закладі освіти організуються вечори поезії, зустрічі з поетами, конкурси на краще читання, колективне прослуховування віршів у виконанні визначних майстрів художнього слова, а уроки відзначаються високою емоційністю, учні не можуть бути байдужими до ліричних творів.

Ми зробили спробу накреслити методичні орієнтири вивчення лірики як мистецтва слова. Такий схематичний начерк про особливості вивчення лірики дає уявлення, які величезні пласти має підняти словесник, щоб література в школі посіла належне їй місце, стала вихователем підростаючого покоління українців на нових обр'ях європейської інтеграції. Відтак, необхідно критично осмислити зміст сучасної літературної освіти. Це сприятиме виробленню принципів і актуальних завдань, внесенню коректив до навчальних програм з літератури, що врешті спонукатиме вчителя до формування в учнів таких необхідних для сучасної людини індивідуальних

якостей, як аналітичний склад розуму, логічне мислення, розвиток психоемоційної сфери, критичне оцінювання подій і явищ, відповідальність, орієнтація на успіх. Перспективою подальших є формування аналітичних умінь здобувачів освіти у ході роботи над ліричним твором.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Токмань Г. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенційно-діалогічна концепція. Київ: Міленіум, 2003. 302 с.
2. Токмань Г. Цілісність сприйняття ліричного твору: текстуальний аналіз. Методика вивчення віршування. *Дивослово*. 2003. № 1. С. 46–50.
3. Пасічник Є. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах: навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти. Київ: Ленвіт, 2002. 384 с.
4. Скорина Л. Аналіз художнього твору: навч. посіб. для студентів гуманітарних спеціальностей (філологія, літературна творчість, журналістика). Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2013. 424 с.
5. Смаїлова М. Чотири варіанти аналізу одного ліричного твору. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2006. № 6. С. 14–18.

REFERENCES

1. Tokman, H. (2003). *Metodyka vykladannia ukrainskoi literatury v starshii shkoli: ekzystentsiino-dialohichna kontseptsii*. Kyiv: Milenium [in Ukrainian].
2. Tokman, H. (2003). *Tsilisnist spryiniattia lirychnoho tvoruu: tekstualnyi analiz. Metodyka vyvchennia virshuvannia. Dyvoslovo-The wonderful word, 1* [in Ukrainian].
3. Pasichnyk, Ye. (2002). *Metodyka vykladannia ukrainskoi literatury v serednikh navchalnykh zakladakh: Navch. posibnyk dlia studentiv vyshchyykh zakladiv osvity*. Kyiv: Lenvit [in Ukrainian].
4. Skoryna, L. (2013). *Analiz khudozhnoho tvoruu: navchalnyi posibnyk dlia studentiv humanitarnykh spetsialnostei (filolohiia, literaturna tvorchist, zhurnalistyka)*. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan [in Ukrainian].
5. Smailova, M. (2006). *Chotyry varianty analizu odnogo lirychnoho tvoruu. Ukrainaska literatura v zahalnoosvitnii shkoli – Ukrainian literature in secondary schools, 6* [in Ukrainian].